

Українська Народна Республіка і небільшовицька Росія

Кінець 1918 р. в Україні став одночасно і безславним кінцем спроби побудувати українську державність на підвалинах малоросійської та консервативної ідей. У цих ідей не лише не було національного українського підґрунтя, а й виявилися надзвичайно слабкими соціальні засади. Їх реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної присутності в Україні.

Директорія порівняно легко здобула перемогу над «гетьманцями». Можна сміливо брати це слово в лапки, адже скільки-небудь масового гетьманського руху не виявилось. Більшість тих, хто влітку 1918 р. називав себе гетьманцями, водночас стали прибічниками російської білої ідеї, а меншість беззастережно перейшла на бік Директорії. Остання в грудні 1918 р. пережила момент тріумфу, свого найвищого злету. 14 грудня влада в Києві перейшла з рук гетьманського уряду до Українського військового революційного комітету, який діяв підпільно у столиці після від'їзду Директорії до Білої Церкви. Того ж дня ревком створив спеціальну Раду комісарів (голова — В. Чехівський, комісари — Л. Бобир-Бухановський, М. Галаган, Д. Донцов, М. Ковальський, М. Корчинський, М. Левитський, О. Лотоцький, Б. Мартос, Л. Михайлів, В. Матюшенко, А. Пісоцький, П. Пилипчук, Д. Симонів, І. Фещенко-Чопівський, П. Холодний, С. Шелухин), на яку покладалось завдання взяти під свій контроль роботу гетьманських міністерств і в такий спосіб забезпечити управління країною¹²⁸.

18 грудня до перону київського палацу підійшов потяг Директорії. Його урочисто зустрічали військові, представники політичних і громадських організацій, консули чужоземних держав і великий натовп цікавих киян. На Софійському майдані відбулись військовий парад та урочисте богослужіння.

Вступ Директорії до Києва знаменував відновлення Української Народної Республіки. Проте знов проголошена УНР суттєво відрізнялася від своєї попередниці. Тут треба звернути особливу увагу не на форму, а на структуру державної влади. На чолі першої УНР стояла Центральна Рада. Безумовно, це був орган, народжений революційним часом. Але впродовж кількох місяців свого існування, до проголошення III Універсалу, УЦР завдяки Всеукраїнському національному конгресові, Всеукраїнським селянському, робітни-

чому та військовому з'їздам, кооптації представників нацменшин набула ознак легітимності. Її владу визнали десятки, а може, й сотні різноманітних губернських та повітових з'їздів, громадських організацій та партій. У Центральній Раді, яка нараховувала понад 600 делегатів, були зібрані найвидатніші політичні діячі України, включаючи не лише представників суто українських, але й російських, єврейських, польських партій. Це давало можливість підтримувати в Україні певну рівновагу політичних сил. Через Генеральний секретаріат Центральна Рада могла опертися на губернські та повітові державні адміністрації Тимчасового уряду, які вже з літа 1917 р., нехай і формально, але були підпорядковані Генеральному секретаріатові інструкцією Тимчасового уряду.

Принципово інша ситуація склалася восени 1918 р. Гетьманський режим ніколи не мав широкого соціального та політичного опертя, тому його німецькі опікуни наполегливо радили гетьману нав'язати стосунки з ліберально-демократичними політичними силами, уособленням яких виступав Український Національний Союз. Але УНС, хоч формально й складався з партій, принаймні дві з яких відігравали ключову роль у Центральній Раді, так і не зміг піднятися до масштабу діяльності останньої. Серед українських есерів вже відбувся поділ, не було одностайності й серед соціал-демократів. Подібна диференціація політичних сил суттєво впливала на український національний фронт. Тому ідея УНС про коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів, яку в середині жовтня 1918 р. озвучив В. Винниченко, виявилася неефективною. Створений наприкінці жовтня 1918 р. останній коаліційний кабінет Ф. Лизогуба досить швидко довів свою неспроможність вивести країну з політичної кризи на шлях демократичного розвитку. Інтереси проросійських і українських сил виявилися надто полярними, а центр — нездатним до їх примирення. Так було втрачено шанс на скликання Українського національного конгресу, і питання про владу поставлено в площину або відновлення єдиної неподільної Росії під гетьманськими прапорами, або повстання проти режиму під виразними українськими національними гаслами. Ці гасла об'єднували політичні сили в Українському Національному Союзі, вони ж були активно використані керівниками антигетьманського виступу. В першій відозві Директорії до громадян України 14 листопада 1918 р. робився особливий наголос на національних завданнях повстання, говорилося про «панування генерала-гетьмана», яке вело Україну до єдиної неподільної Росії, визнавалась зрадницькою федеративна гетьманська грамота «про скасування самостійності Української Держави». Відозва ділила всіх громадян на два табори — тих, «хто... виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неподільну гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки», і всіх «останніх чесних громадян».

Дуже схожим за політичною інтонацією був Універсал С. Петлюри, виданий майже одночасно з відозвою Директорії. С. Петлюра закликав «українських солдатів і козаків боротись за державну самостійність України» проти запродавців, «котрі самі продавались і хотять Україну продати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій клясі — безробітному російському офіцерству і мажордерам, що скупчилися в контрреволюційне кубло на Дону»¹²⁹.

Не можна сказати, що цитовані документи не висували соціально-економічних завдань, вони були сформульовані (повалення поміщицько-бюрократичної реакції), але залишались на другому плані, оскільки шлях до їх виконання лежав через реалізацію національних гасел. Згодом це дало підстави першим історіографам Української революції В. Винниченкові та П. Христюку вважати, що Директорія «не мала виразної соціально-економічної платформи»¹³⁰. На думку останнього цитованого автора, антигетьманське повстання набрало ознак українсько-російського протистояння. «Україножерна політика московських соціалістичних партій на Україні під час гетьманщини», «нейтралітет» деяких з них під час повстання проти гетьманщини викликали підвищені національні настрої в колах не тільки дрібнобуржуазних, але й соціалістичних українських політичних партій, — писав П. Христюк. — Все російське, московське, хоч би й соціалістичне, вважалося контрреволюційним і ворожим». Це призвело, на думку П. Христюка, до ізоляції українських соціалістичних партій і до зміцнення націоналістично налаштованої української дрібної буржуазії, яка почала відрізняти свої класові інтереси від інтересів поміщиків та капіталістів. Дрібна буржуазія «все виразніше намагалась стати репрезентантом української нації», заступницею інтересів «всього українського народу»¹³¹. Показником таких намагань стала активізація Української партії соціалістів-самостійників, яка до того помітної ролі в політичному житті не відігравала, а ще більше зріс вплив повстанського елемента на формування державної стратегії. Наприкінці 1918 — початку 1919 рр. в регіонах владу контролювали військові. Роль армії, її головнокомандуючого — Головного отамана С. Петлюри, невпинно зростала в 1919—1920 рр. Вивчаючи події грудня 1918 р., бачиш, що отамани ставали безпосередніми провідниками та інтерпретаторами ідеології Директорії, тобто намагались поєднати військові та політико-ідеологічні функції, що мало цілий ряд негативних наслідків, насамперед створювало гостру опозицію новій владі в містах, в яких, як відомо, домінувало російське населення. Отаман Болбочан, під контролем якого знаходилася переважна частина Лівобережжя, оголосив, що не потерпить ніяких рад робітничих депутатів, бо він бореться за самостійну демократичну Українську республіку. Під цими гаслами його війська розганяли променшовиць-

кі робітничі з'їзди на Харківщині, діставалось від них і лівим українським есерам. Не менш ортодоксально діяв і Є. Коновалець. Його наказом 22 грудня 1918 р. було заборонено «всяку агітацію проти існуючого державного устрою Української Народної Республіки, її самостійності, прав Директорії, законів установ і розпоряджень підлеглої Українському урядові влади». Видання подібних наказів пояснювалось необхідністю боротьби з гетьманцями-монархістами та більшовиками, але практика їх виконання оберталася повним розгромом громадсько-політичного життя. Так, у кінці грудня 1918 р. «Робітнича газета» описала розгром променшовицького Бюро київських профспілок. Обшук, який затіяв у приміщенні профспілок якийсь військовий загін під командою коменданта, досить швидко «перейшов у цілковитий безглуздий розгром усього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися. Були відчинені шафи й столи і з них забрано все: книги, діловодство, справоздання, архіви, реєстраційні картки, касові книги, печатки, навіть каламарі і ручки [...] Тоді всю цю «буржуазно-більшевицьку літературу» (буквальний вираз тих, хто це робив) було складено в мішки і винесено на вулицю; посеред вулиці все це склали в купу і підпалили»¹³².

В цей же час прокотилася хвиля єврейських погромів у містах і містечках Волині та Правобережжя. Негативна роль отаманщини в історії УНР досить добре з'ясована. Одним з перших про це став писати В. Винниченко у «Відродженні нації»: «Вся верховна, себто реальна, дійсна влада була в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С. Петлюра цілком консолідувався й серед яких усякими способами запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори. Це була група молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу проїнятих національним чуттям людей»¹³³.

Якщо на поверхню політичного життя впливала отаманщина, то це була лише одна сторона медалі, до якої привертає увагу В. Винниченко, бо він за отаманщину начебто не ніс відповідальності. Вся вона лягла на плечі С. Петлюри. Але ж була й інша сторона, яка полягала в тому, що Директорії забракло сили й гнучкості для того, щоб налагодити взаєморозуміння з неукраїнською революційною демократією, як це було влітку 1917 р. Окремим історикам видається, що в тих умовах куди надійнішою політичною комбінацією могло стати негайне відновлення Центральної Ради з усіма її організаційними та законодавчими напрацюваннями. З такою ідеєю виступала група українських есерів на чолі з М. Грушевським. «...Постулат скликання Центральної Ради був тою кінцевою необхідністю, яку Директорія мусила визнати і перевести в життя, — твердив П. Христюк. — Що б там не було, а шкідливий, злочинний

параліч центральної влади й сваволлю військового, антигромадського режиму Директорії було б тим способом одразу і рішуче усунуто»¹³⁴. Тепер можна лише гадати, наскільки правим виявився б П. Христюк, якби такий політичний хід був зроблений. Чи знайшлася б на той час в Україні постать, яка в стінах Центральної Ради об'єднала б навколо себе і української держави різнорідну мультиетнічну революційну демократію? Гадати, припускати можна, але точно знаємо, що цей проект був відкинтий без особливих дебатів. Історичний досвід показує, що із завойованою владою не розлучаються, її просто так не віддають. Тож і Директорія обрала такий розвиток подій, який їй видався найприйнятнішим.

26 грудня 1918 р. у Києві Директорія оприлюднила свою першу після приходу до влади Декларацію та утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили соціал-демократа В. Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтва (Д. Антонович), народного здоров'я (Б. Матюшенко), продовольчих справ (Б. Мартос), фінансів (В. Мазуренко), праці (Л. Михайлів). Чотири міністерства потрапили в руки есерів: внутрішніх справ (О. Мицюк), земельних справ (М. Шаповал), пошт і телеграфів (І. Штефан), торгу й промисловості (С. Остапенко). Соціалісти-самостійники дістали три міністерські портфелі: морських справ (М. Білинський), військових справ (О. Осецький), державного контролю (Д. Симонів). Стільки ж отримали есефи: народної освіти (П. Холодний), юстиції (С. Шелухин), державний секретар (І. Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член Поалей-Ціон А. Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ¹³⁵.

В уряді УНР, як і в Директорії, не було представників російських і польських політичних організацій. Це був начебто яскравий прояв національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму. П. Христюк однозначно негативно висловився про цю особливість складу Ради Народних Міністрів: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усувалася, але дуже сильно поглиблювалася. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишалися не обсаженими до того ще й міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували, згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». Таке «пояснення», звичайно, не сприяло утворенню справжнього класо-

вого робітничо-селянського фронту на Україні; воно несподіваним способом перекидало відповідальність за політику польської буржуазії на польський пролетаріат в Україні, а також позбавляло (коли не фактично, бо до здійснення планів Директорії майже не дійшло через війну, то в припущенню) московське населення України певних прав тільки через те, що УНР не встановила приязних відносин з Сов. Росією»¹³⁶. Якщо не брати до уваги класову риторику П. Христюка, то в цих спостереженнях можна побачити одну із визначальних характеристик Української революції — її національну суть, яка неминуче вела до загострення міжетнічних конфліктів, особливо між етносами, які ще недавно визначалися як гноблячий і гноблений.

Будь-яка національно-визвольна революція передбачає існування такого конфлікту і робить спроби до його вирішення. Антигетьманське повстання та перемога Директорії призвели до загострення міжетнічних стосунків. Поза впливом Директорії залишились не лише праві, консервативні російські елементи, але й російська, польська та єврейська революційна демократія та російські більшовики. П. Христюк як один з активних політиків того часу вважав, що це була фатальна помилка української влади, що їй «необхідно було рішуче й негайно покінути з ізоляцією українських революційних робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, немилосердно розірвати з єдиним національним фронтом»¹³⁷. Умоглядно ця рекомендація виглядає досить привабливо, але з історії 1917—1918 рр. ми надзвичайно добре знаємо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономії України і якою недоброзичливою була її реакція на IV Універсал УЦР. Не викликав у росіян підтримки й малоросійський гетьманський варіант України. Гетьманську Україну «русский человек» сприймав лише як певний тимчасовий і фатальний збіг обставин, який дозволяв заховатись від більшовицької загрози, але не сприймався як щось стале. Відновлення Директорією УНР оцінювалось ним як чергова державно-політична катастрофа, яка мало чим відрізнялась від більшовицької, а можливо, була ще гіршою в силу своїх національних особливостей. 16 грудня, на другий день після відречення гетьмана, В. Вернадський, тоді президент Української Академії наук, зробив у своєму щоденнику такий запис: «... Невероятная смена событий. Даже трудно себе представить, сколько пришлось пережить и как резко меняется настроение, психология окружающего. Сейчас в очень широких кругах — ожидание большевизма, новой смуты; кроме немногих, широкие круги не верят в прочность создаваемого (тобто відновлення УНР — *Авт.*) и считают все движения преддверием большевизма. У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежительное — к национальному элементу, который явился внешним проявлением движения Петлюры»¹³⁸.

Живу безпосередню реакцію київського міщанина на зміну влади знаходимо у спогадах А. Гольденвейзера: «Первые дни Директории живо напомнили мне начало ноября 1917 года, когда впервые над нами получили власть украинцы. Сразу в политике и общественной установился тот же грубоватый и вызывающий тон. Но только на этот раз наши властители, имея за собой феерический успех поднятого ими восстания, чувствовали себя уже подлинными национальными героями. Поэтому время владычества Директории, каких-нибудь шесть недель, было временем самого необузданного украинского национализма и русофобства»¹³⁹. Як приклад русофобії А. Гольденвейзер згадує наказ коменданта Києва про заміну російських вивісок українськими. В його уяві цей факт виростає у якесь дике і ефемерне дійство, яке перетворило столицю УНР в гігантську малярну майстерню. Про цей випадок йдеться і в багатьох інших спогадах, з чого напрошується висновок про те, що російська і, очевидно, єврейська та польська суспільна масова свідомість виявилася абсолютно неготовою до сприйняття «української ідеї». Підтвердження цієї тези знаходимо в спогадах В. Гурка. Він пише, що між різноманітними російськими політичними угрупованнями в Україні тоді не було єдності, лише в «двух отношениях они, впрочем, были единомышленны, а именно: в отрицательном отношении к украинскому сепаратизму и в сочувственном — к добровольческой армии»¹⁴⁰. Досить відверто і цілком однозначно ситуацію, що склалася, коментував А. Денікін. Він писав, що «рядова російська (русская) громадськість і, зокрема, добровольче офіцерство сприймали всі українофільчі прояви гаряче і безпосередньо. Між ними і українофілами-самостійниками виростала гостра ненависть»¹⁴¹.

Нам невідомі жодні матеріали, написані представниками російської демократії, в яких би висловлювались найменші симпатії до Директорії чи принаймні робилася спроба зрозуміти її політику. Напевно, у висновок про те, що Директорії не вдалося знайти спільної мови з неукраїнською демократією, треба внести певну корективу про те, що й російська сторона не виявила прагнення до такого діалогу. В майбутньому ця обставина зіграла злий жарт як з одними, так і з іншими, змусивши поодинці протистояти більшовикам.

Особливо гостро й негативно відреагували на відновлення Української Народної Республіки праві російські політичні кола. Вони з тривогою спостерігали за ситуацією, яка склалася восени 1918 р. в Україні. Небезпека державного перевороту, який готував Український Національний Союз, як писав А. Денікін, була очевидною. Діячі київського російського Національного центру бачили вихід із ситуації лише в передислокації в Україну частин Добровольчої армії. Вони неодноразово зверталися з такими пропозиціями до командування білих. «Меня настойчиво втягивали в украинский

водоворот, тогда как я считал, что задача эта для Добровольческой армии совершенно непосильна. В этом необыкновенно сложном военно-политическом положении, в котором находилась Украина, одного престижа ДА было, на мой взгляд, совершенно недостаточно. Необходима была крупная вооруженная сила, которая могла бы поддержать или свергнуть гетьманскую власть, разделаться с движением, поднятым УНС, и, главное, прикрыть северные рубежи Украины от готовящегося вторжения «Повстанческой» Красной армии Антонова-Овсиенко. Это мог бы сделать народный подъем, но его не было»¹⁴². А. Денікін жалкує, що послати в Україну в той час не було кого. Тоді в російських колах виникла ідея використати для цього війська Антанти.

Стабілізація в Росії була головною метою союзників після завершення світової війни. Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж вважав, що «ніякого миру не буде, поки мир не наступить у Росії. Війна в Росії означає війну на половину Європи і майже на половину Азії... Цивілізований світ не може дозволити собі залишити Росію в ізоляції та запустінні»¹⁴³. Як відзначив Річард Пайпс, Паризьку мирну конференцію на початку 1919 р. найбільше хвилювало, чи буде в Росії єдиний уряд. Саме ця ідея була закладена в декларації, опублікованій в кінці листопада 1918 р. в одеській пресі від імені держав Антанти. В ній говорилося, що країни Згоди «вирішили не допускати ніякого порушення в справі відновлення порядку та реорганізації Росії, яке розпочали російські патріоти і яке піддержують союзники. Відбудова Росії як держави, що входить до блоку держав переможців, демократичних країн Антанти, відбуватиметься згідно з бажанням всіх патріотів і всіх елементів, що стоять за порядок у Росії. А щодо Південної Росії, держави Антанти стверджують свою непохитну волю піддержати в ній порядок. Ця непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагатимуть обставини»¹⁴⁴.

Ця декларація була наслідком нарад представників Антанти та правих російських політичних організацій в Яссах, про яку ми побіжно згадували вище. Російська сторона була відверто зацікавлена в участі військ Антанти в боротьбі з більшовизмом, а водночас і з українськими сепаратистами. В поданому російською стороною меморандумі підкреслювалось, що «перші озброєні сили союзників принесуть з собою тверде рішення не визнавати окремих державних організацій, утворених Німеччиною в цілях роздроблення Росії, і вернуть Росії її Андріївський прапор — символ її єдності»¹⁴⁵. Зрозуміло, що насамперед йшлося про Україну. Автори меморандуму вимагали, щоб французький консул, повернувшись до Києва, керувався у своїй політиці стосовно української влади принципом визнання неподільності Росії. Вони не виключали можливості зміни

влади в Україні до моменту, поки французький консул добереться до Києва, тому підкреслювали, що у такому випадку французька політика «повинна була б мати негативний характер по відношенню до нової влади і одночасно стреміти при підтримці московських кругів до зміни утвореного становища»¹⁴⁶.

Ще з грудня 1917 р. Великобританія та Франція поділили Росію на сфери відповідальності. Україна потрапила до французької сфери. Франція керувалася у своїй російській політиці двома інтересами: з одного боку, вона була зацікавлена в поверненні величезних фінансових коштів, які у вигляді прямих інвестицій чи царських займів були вкладені в Росію, а з другого — не хотіла будь-якого посилення в майбутньому впливів Німеччини у цьому регіоні. Для забезпечення власних інтересів, а насамперед для того, щоб стабілізувати складну ситуацію в зоні свого впливу та не допустити ескалації радикалізму, Франція вирішила направити до Одеси обмежений контингент своїх військових сил.

2 грудня на рейд Одеси прибув перший французький корабель «Мірабо». 15 грудня почалася висадка в місті 15-тисячного контингенту англо-французьких військ. 13 січня 1919 р. в Одесі розташувався штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом. Генерал зажадав від українських військ, щоб вони розблокували район навколо Одеси і відійшли на лінію Тирасполь — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон, і одночасно видав наказ, в якому оголосив, що «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі й патріотизму відновити порядок у краї»¹⁴⁷. Незважаючи на те, що про існування України генерал навіть не згадав, це ще зовсім не означало, що французи на момент вступу до Одеси вже мали чітку програму власних дій, яка до того ж базувалася на апріорній негачії української проблеми.

Підкреслений наголос на бажанні дати змогу «всім чинникам доброї волі» відновити порядок у краї показував, що французи мали лише антибільшовицьку упередженість, всі інші сили мали бути використані в боротьбі проти більшовиків. Більше того, французьке командування в Одесі (генерал д'Ансельм, полковник Фрайденберг) було проти зміцнення якоїсь єдиної місцевої політичної сили в регіоні, особливо представників Добровольчої армії, а намагалось спочатку розібратися в складному конгломераті місцевих політичних угруповань, які потім використати з найбільшою вигодою для себе. Про це не без сарказму писав в «Очерках русской смуты» генерал А. Денікін: «Фрайденберг, заранее предубежденный против Добровольческой армии, принял систему полного игнорирования ее власти и дискредитирования ее представителей [...] деятельность Фрайденберга [была] полна противоречий и видимых несообразностей в связи с целой гаммой влияний, интриг и давлений, ко-

торым он подвергался. Но наиболее явственные и серьезные из этих влияний исходили от трех звеньев противоестественной политической цепи: 1) Петлюра — Греков, 2) Греков — Котов — Григоренко, 3) Григоренко — Меллер-Закомельский — Маргулис. Политически это означало: Директорию, хлебоборбескую «громаду» и Совет государственного объединения; в области устремлений — самостоятельность, русскую фальсификацию украинской Директории и особое южное правительство»¹⁴⁸. А. Денікін зазначав, що боротьба з більшовиками, яка вимагала залучення сторонніх сил, «змушувала французів звертати свої погляди на Україну»¹⁴⁹ і планувати спільний похід українських і російських армій проти більшовицької Москви. Однак навіть А. Денікін не міг заперечити, що Франція віддавала перевагу ідеї збереження єдиної російської держави. Ця обставина не могла не позначитись головним чином на майбутньому українсько-французькому діалогові.

На початку лютого 1919 р. українські дипломати ініціювали підготовку, від імені новопосталих держав УНР, Білорусії, Дону та Кубані, спільного меморандуму, в якому йшлося про державний устрій згаданих державних новоутворень та про шляхи й методи придушення більшовизму. Автори меморандуму відштовхувались від факту реального розладу Росії після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. Об'єднати Росію, навіть у формі федерації, в умовах, що склалися, на їх думку, можна було або силою втручання іноземних держав, шляхом примусу, або «по добровільній згоді як рівного з рівним тих державних осередків, які створилися на уламках старої Росії». В зв'язку з цим, говорилося у меморандумі, «ми, представники України, Білорусії, Дону та Кубані, прийшли до глибокого переконання, що питання державного влаштування цих чотирьох одиниць може отримати швидко і належне вирішення лише шляхом окремого здійснення основ державності та порядку в кожній з них»¹⁵⁰.

Всі чотири нові держави прагнули до спільної боротьби з більшовизмом, однак висловлювались проти створення єдиної антибільшовицької армії, вважали достатнім лише сформування загального генерального штабу для керівництва оперативними діями військ, але без права «втручатися в політичне життя та внутрішні справи державних новоутворень»¹⁵¹. Меморандум був опублікований в одеських газетах і зустрів жорсткий опір з боку симпатиків Добровольчої армії. В цьому не було нічого дивного, адже А. Денікін кількома місяцями раніше відкинув схожий план антибільшовицької боротьби, запропонований П. Скоропадським. Він, як уже згадувалось, був ініціатором створення єдиної армії. Наприкінці 1918 — початку 1919 р. він доклав надзвичайних зусиль, щоб змусити керівництво Кубані підпорядкувати свої збройні сили добровольчому командуванню. Відновлення Директорією УНР ство-

ривало в даному разі додаткові труднощі для білих. «Вообще украинский вопрос, в особенности в краткий период второй Директории, создавал чрезвычайно острую, напряженную атмосферу вокруг отношений между Кубанью и командованием, — не без раздражения згадував А. Денікін. — Происходило какое-то сплошное «недоразумение»... Директория объявляет грамоту гетмана о федерации с Россией «зрадницьким актом Скоропадського про скасування самостійності Української Держави», а кубанские федералисты официально приветствуют Директорию, и их официоз по поводу акта воссоединения Галиции с Украиной с пафосом восклицает: «Прекрасная сестра своего замученного брата-кубанца возвратилась к своей горячо любимой матери-Украине»¹⁵².

А. Денікін добре розумів, яку смертельну небезпеку ідеї «єдиної та неподільної Росії» несе спроба України, Дону, Білорусії та Кубані переконати керівників Антанти в доцільності підтримати їх план. Щоб не допустити цього, в хід були пущені всі політичні можливості та впливи. А. Марголін, учасник української дипломатичної місії в Одесі, свідчив: «Взаимоотношения французской власти, представителей Добровольческой армии и делегатов украинского правительства были весьма сложными и запутанными. Французы колебались, не знали, на чем остановиться»¹⁵³. Зрештою, вони схилилися до відтворення унітарної Росії, і це стало головним каменем спотикання на шляху української революції. Як пересвідчився той же А. Марголін, весною 1919 р. у Парижі «в русском отделе французского министерства иностранных дел явно ощущалось тяготение к старой ориентации Франции на единую и сильную Россию [...] Пишон и его сотрудники находились в то время под влиянием кругов Сазонова, а также Маклакова. И они говорили вслед за ними о создании единой России «с автономиями для народностей»¹⁵⁴. Французи постійно рекомендували українцям шлях угоди з армією та урядом А. Денікіна.

1919 р. був роком найвищого злету білої ідеї. Ніколи до і після цього періоду білий рух не мав таких успіхів. На початку 1919 р. А. Денікіну вдалося об'єднати під своїм командуванням Добровольчу армію, донських та кубанських козаків. Нове об'єднання отримало назву Збройні сили півдня Росії.

Підтримані політично, а головне, матеріально Антантою, насамперед Англією, війська А. Денікіна розгорнули весною 1919 р. наступ на широкому фронті і, прорвавши в кількох місцях оборону червоних, вийшли на початку липня на лінію Царицин — Белгород — Харків — Катеринослав — Херсон. 3 липня А. Денікін віддав своїм військам «московську директиву», яка ставила завдання захоплення Москви й ліквідації більшовицького режиму. Одночасно денікінці продовжували наступ на українські території, намагаючись

заблокувати наступ армії УНР на Одесу та не допустити захоплення нею Києва. «Московська директива» передбачала завдання для генерала Май-Маєвського вийти на лінію Дніпра та Десни, захопити Київ та інші переправи через Дніпро від Катеринослава до Брянська. Генерал Добровольський зі своїми військами мав вийти на лінію Дніпра від Олександрівська до гирла, маючи в перспективі заволодіти Херсоном та Миколаєвим. Чорноморський флот мав блокувати Одесу¹⁵⁵. Подібні дії суперечили планам Антанти створити єдиний антибільшовицький фронт. Спостерігаючи за розвитком наступу армії УНР на Правобережній Україні у серпні 1919 р., представники Антанти намагалися схилити А. Денікіна до встановлення контактів з українською армією для проведення спільних дій. А. Процик пише про відповідні, але марні зусилля Ж. Клемансо і В. Черчілля вплинути на керівництво білою армією та особисто на А. Денікіна. Вона наводить телеграму О. Колчака до А. Денікіна, в якій висловлювалася порада встановити між зонами військових дій Збройних сил півдня Росії та Дієвою Армією УНР демаркаційну лінію. Такою природною лінією міг стати Дніпро. А. Процик робить з цієї телеграми висновок про те, що адмірал О. Колчак у далекому сибірському Омську не був так націоналістично налаштований, як генерал А. Денікін у Новоросійську¹⁵⁶. Цей висновок підштовхує нас до думки про те, що російський націоналізм найбільш активно виявляв себе на етнічно чужих росіянам чи порубіжних територіях, тоді як на етнічних російських землях великого поширення не дістав. І це стало не останньою причиною поразок білого руху.

Гасло «єдиної, неподільної Росії» змушувало Директорію бути дуже обережною в своєму ставленні до білого руху, проте як безкомпромісна позиція Антанти в цьому питанні, так і неможливість одночасної боротьби з більшовиками й білими підштовхували її до взаєморозуміння з денікінцями. Був також певний розрахунок на донських та особливо кубанських козаків, який полягав у тому, що в силу своїх симпатій до України вони не виступлять збройно проти армії УНР. Подібного чину прецедент стався на початку року. Як згадував А. Денікін, 9-й пластунський (Таманський) батальйон кубанців відмовився вести бойові дії біля Перекопу, мотивуючи своє рішення тим, що це дії проти України¹⁵⁷.

Проблему Росії як союзника актуалізувала патова ситуація, в яку потрапили в першій половині літа 1919 р. і армія УНР, і Українська Галицька Армія, затиснуті ворогами на невеликому клаптику землі біля Збруча. Галичани ставилися абсолютно негативно до будь-яких спроб порозумітися з поляками, але були не проти шукати союзника в небільшовицькій Росії. К. Левицький, один з найстаріших та найавторитетніших галицьких політиків того часу, опублікував у віденському «Українському прапорі» статтю з промовистим заголовком «Куди дорога?». Для К. Левицького відповідь на це

запитання очевидна: «Тут ставляється за вступну умову, що нова Росія, як велика держава, мусить зорганізуватися без оглядки на те, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто інший, та що нова Росія не може стати царсько-деспотичною імперією, але мусить збудуватися на основах конституційно-демократичних. Ступивши на це становище, не може нова Росія не признати в першій разі самостійності українського народу для його державного права. Тому мілітарне перемир'я української армії з російськими протибільшовицькими арміями виринає з сучасної ситуації, щоби схоронити бойовий фронт, себе не поборювати на полі війни, а спільними силами знищити большевицьку язву. Поклавши оце за основу, мають дипломатичні чинники обох сторін, України й Росії, підготувати другу й головну умову, якою має бути конфедерація (союз) обох держав, України й Росії, що стануть дійсним природним забором сходу супроти всякого посягання поляків, румунів чи кого-небудь другого. Проти такого союзу не годні устояти ні поляки, ні румуни з їх імперіалістичними посяганнями на чужі землі, та проти цього не стануть і держави Антанти, бо лише така розв'язка питання двох найбільших народів на сході сотворить лад і спокій на великім просторі сходу Європи»¹⁵⁸. Коментуючи цю статтю, О. Доценко як свідок та учасник тих подій згодом написав, що думки К. Левицького були також і думками керівників ЗОУНР. Альтернативні джерела (зокрема щоденникові записи Є. Чикаленка, який на той час перебував на території Галичини) також фіксують у цей час зростання серед галичан москвофільських настроїв.

Звичайно, що Директорія УНР, С. Петлюра не могли не ігнорувати цих настроїв, бо без Української Галицької Армії навряд чи вдалося б вистояти у боротьбі з більшовиками, а згодом перейти в наступ. Розвиваючи наступ армії УНР на Правобережній Україні, її командування сподівалося, що до завершення боротьби з більшовиками вдасться уникнути прямого збройного конфлікту з білими. С. Петлюра в телеграмі 24 серпня 1919 р. до штабу Дієвої армії припускав, що природною демаркаційною лінією між арміями стане Дніпро. Головний Отаман висловлював бажання, «щоб не було ніяких бойових сутичок між нашими військими та денікінцями, на що необхідно звернути увагу військ»¹⁵⁹. Очевидно, що С. Петлюра не так шукав союзу з Добровольчою армією, як намагався довести свою лояльність Антанті. З іншого боку, це була також вимушена поступка старшинському корпусу української армії. Переважна більшість генералів та старшин Дієвої армії УНР в минулому служила в російській армії, пройшла в її складі випробування на фронтах Першої світової війни. Зрозуміло, що ці генерали та старшини були виховані на російських військових традиціях, тому співчували ідеям білого руху. В українську армію вони пішли за обставин бо-

ротьби з більшовиками. Змусити їх воювати з денікінцями було справою якщо не безнадійною, то проблематичною. Генерал В. Сальський, аналізуючи стратегічно-політичну ситуацію в Україні 1919 р., писав, що українське військо ні в якому разі не вважало денікінців за ворогів, «настільки безглуздою та непотрібною уявлялась взаємна боротьба на очах у спільного ворога»¹⁶⁰. За порозуміння з Добровольчою армією висловлювалися генерали М. Юнаків, В. Сінклер, полковники М. Капустянський та І. Омелянович-Павленко, які займали на той час високі штабні посади в українській армії.

21 серпня передові частини Наддніпрянської армії отамана Ю. Тютюнника зустрілися в районі Шполю з передовими загонами Південної армії денікінців. Ю. Тютюнник повідомив про це штаб Головного Отамана і отримав звідти таке розпорядження: «На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження слідуєчих норм: 1) належить безумовно не вдаватися у ворожу акцію; 2) пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є вже в наших руках або які маємо посісти; [...] Далі належить розвідати, яке ставлення денікінських військ до Української держави і до наших військ»¹⁶¹.

Наводячи цю телеграму та деякі інші документи, які висвітлюють ставлення українського командування до білих, М. Капустянський пише, що «ні сам Головний отаман, ні його штаб, ні вищі військові керівники не бажали починати боротьби з денікінцями в момент спільної боротьби з червоною армією»¹⁶².

Зовсім іншою, надзвичайно ворожою і безкомпромісною виявилася позиція А. Денікіна щодо української армії. «... Іти разом з Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порвати з ідеєю єдиної, неділимої Росії, що глибоко вкорінилася у свідомість вождів та армії, і тим викликати в її лавах небезпечне замішання, — згодом відверто визнавав білий генерал в «Очерках русской смуты». — Тому я вирішив питання негативно. Представників Антанти заздалегідь, ще 16 серпня, було повідомлено про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті, англійське і французьке командування погодилися з цим поглядом.

Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під впливу Петлюри. А якщо цього не вдасться досягнути, то вважати їх ворожою стороною»¹⁶³.

Перебування денікінських військ в Україні влітку-восени 1919 р. супроводжувалося відвертою спробою реваншу російсько-

го націоналізму за події, пов'язані з встановленням української державності. Тон подібній політиці задало «Обращение главнокомандующего к населению Малороссии», опубліковане в середині серпня, коли денікінські війська наближались до Києва. Денікінські ідеологи принципово уникали назви «Україна», підкреслено замінуючи її «Малороссией». «Обращение» підготували два відомих представники партії кадетів І. Малінін та П. Новгородцев. Російська націоналістична ідея відверто маніфестувалась в цьому документі. Він був складений на зразок добре відомого визначення України, зробленого засновником «Киевлянина» В. Я. Шульгіним: «Это край русский, русский, русский». У розумінні А. Денікіна не було ніякого українського народу, а лише «малорусская ветвь русского народа». Відповідно й український національний рух є лише німецькою інтригою. Прочитуємо окремі частини звернення: «К древнему Киеву, “матери городов русских”, приближаются полки в неудержимом стремлении вернуть русскому народу утраченное им единство — то единство, без которого великий русский народ, обессиленный и раздробленный [...] не в силах был бы отстоять свою независимость; то единство, без которого немыслима полная и правильная хозяйственная жизнь, когда север и юг, восток и запад обширной державы в свободном обмене несут друг другу все, чем богат каждый край, каждая область; единство, без которого не создалась бы мощная русская речь, в равной доле сотканная вековыми усилиями Киева, Москвы и Петрограда.

Желая обессилить русское государство, прежде чем объявить ему войну, немцы задолго до 1914 г. стремились разрушить выкованное в тяжелой борьбе единство русского племени.

С этой целью ими поддерживалось и раздувалось на юге России движение, поставившее себе целью отделение от России ее девяти южных губерний под именем «Украинской Державы». Стремление отторгнуть от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев — Петлюра и его соратники, положившие начало расчленению России, продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и борьбы против возрождения Единой России»¹⁶⁴.

Петлюрівський рух А. Денікін визначав як зрадницький і ворожий, але й він, очевидно, розумів, що повне ігнорування української проблеми викличе здивування не лише серед українців, але й серед значної частини російського населення України, не захопленого ідеями російського націоналізму. Яким же чином А. Денікін пропонує вирішити «малоросійське питання»? Він закликає поважати особливості місцевого побуту. Залишаючи на всьому обширі Росії державною мовою російську, він не заперечує проти того, що «каждый может говорить в местных учреждениях, земских, присут-

ственных местах и суде по-малорусски». В приватних школах навчання може вестися будь-якою мовою, а от в державних школах лише в початковій школі «может быть допущено употребление малороссийского языка для облегчения учащимся усвоения первых начатков знания»¹⁶⁵.

Основний удар біла влада завдала українській системі освіти та науки, які склалися в 1918—1919 рр. Науково-освітня система на-самперед була позбавлена державного фінансування і статусу, державні українські університети перетворилися фактично у приватні заклади, а це з усією гостротою поставило проблему їх подальшого існування, оскільки було пов'язане з матеріально-технічним забезпеченням навчального процесу, відсутністю у студентів відстрочок від мобілізації до армії. Під загрозою закриття опинилася Українська Академія Наук. Денікінські функціонери були категорично проти збереження її українського статусу, незважаючи на те, що за академію просив В. Вернадський, не лише всесвітньо відомий учений, але й кадет. УАН реорганізувалась в регіональну Київську академію наук, діяльність якої мала в майбутньому бути підпорядкована загальноросійській АН, науковою мовою в цій академії повинна б стати російська мова. З приводу цього проекту А. Ніковський написав, що це ніщо інше, «як розвиток старої кадетської ідеї про «областные самоуправления», котра щодо нас виявилася поки що в проекті «Киевского генерал-губернаторства»¹⁶⁶. В останньому випадку А. Ніковський пише про те, що денікінський режим виявився ворожим не лише ідеї самостійної України, але й національно-територіальної автономії в складі федеративної Росії. Розмови про федералізацію фактично підмінялися визнанням можливості територіального самоуправління. Фактично ж територія України була розчленована на три області: Київську, Харківську та Новоросійську (Одеську), якими управляли генерали з особливими повноваженнями.

Українофобство А. Денікіна є очевидним і послідовним. Описуючи події в Україні через 5 років, коли він вже знав згубні наслідки своєї національної політики, він так і не визнав її помилковою, продовжуючи дотримуватись попередньої лінії, густо ілюструючи при нагоді «Очерки русской смуты» антиукраїнськими випадками. Він звинувачує Директорію не лише в національному сепаратизмі, але й в соціальному радикалізмі. А. Денікіну, який закінчив у Києві юнкерське училище, командував полком у Житомирі, 1914 р. обійняв посаду генерала для доручень при командуючому Київського військового округу і звання майора, «була осоружна сама думка, що росіян у Києві можна звести до статусу національної меншини. Так само він не міг уявити собі Росію без Туркестану й Закаспію, де російська культура домінувала над всіма іншими»¹⁶⁷.

А. Денікін не був винятковим у проявах свого українофобства. Ще більш войовничими виглядали дії київського «Блока русских

избирателей», керованого В. Шульгіним. Блок вимагав «совершенно игнорировать какие бы то ни было особенности малорусского края»¹⁶⁹, був категорично проти вживання слова «українець», закликав до застосування примусових дій. Відновивши після захоплення Києва білими видання газети «Киевлянин», В. Шульгін в першому ж її номері нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (ще один сурогат назви України) є російським і лише російським, а далі, розвиваючи цю думку, пообіцяв вже ніколи не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським палачам». В. Шульгін доводив, що сила Добровольчої армії — в національних російських гаслах. Крім українофобства, російський націоналізм черпав свої сили в юдофобії. Той же В. Шульгін доклав чимало публіцистичного запалу для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух.

Практика денікінського режиму в Україні перевершила політичні та публіцистичні декларації. Наступ білих супроводжувався ескалацією жидівських погромів, кількість яких досягла кількисот. Ідеологічним прикриттям погромів були звинувачення жидів у нелояльному ставленні до білих, збройному опорі їх наступу та причетності до більшовизму. Погроми не мали жодної політичної чи практичної доцільності для білого режиму, вони завдавали йому відверту шкоду, бо, як відзначав А. Гольденвейзер, відштовхнули від підтримки руху «всі ненаціоналістично-російські елементи населення»¹⁶⁹. Очевидно, погроми, незважаючи на те, хто був їх ініціатором і призвідцею, не можуть мати якогось раціонального пояснення і виправдання, вони ірраціональні за своєю жадливою сутністю, як і загалом громадянська війна, головною жертвою якої було мирне населення. Погроми — яскраве свідчення міжетнічного характеру громадянської війни в Україні. Ця її особливість ніколи жодною силою не афішувалась, швидше приховувалась за політичними чи соціальними гаслами, але неодмінно виявляла себе. Всьому українському в Україні денікінський режим оголосив війну, незважаючи на те, чи йшлося про магазинну вивіску українською мовою, чи Українську академію наук. Українські школи та культурні заклади кваліфікувалися політично ворожими інституціями, зброєю, спрямованою проти Росії, зброєю, яка має раніше чи пізніше вистрілити.

Принагідно відзначимо, що цю крайню політику не поділяли більш глибокі і розважливі діячі. Гостро критикував дії Добровольчої армії В. Короленко. Його «Письма из Полтавы», написані влітку — восени 1919 р., переповнені фактами безчинств добровольців, у тому числі й фактами переслідування української мови та культури.

Київські кадети, які входили до «Національного об'єднання», визнавали українців окремим народом, вважали корисним

для російської держави дозволити й підтримувати діяльність українських шкіл, включаючи й вузи. Сенатор М. Чубинський мав мужність публічно заявити, що звернення А. Денікіна «боляче вдарило не лише по самостійниках, але й по всіх тих, хто, стоячи на ґрунті державної єдності Росії і автономії України, високо поцінуючи російську мову як виразника російської культури, бажав широких прав і для своєї мови, яку він гаряче любив по заповіту Шевченка «не цуратися свого»¹⁷⁰. За більш гнучкі й демократичні форми національної політики виступав В. Вернадський. Як кадет він визнавав і підтримував гасло «єдиної і неподільної Росії», однак вважав, що українська школа ніскільки не суперечить йому. «Широка культурно-національна робота, культура українська, — писав у статті «Одна из задач дня» 21 вересня 1919 р. (газета «Объединение») В. Вернадський, — вповні і цілком поєднується з ідеєю єдиної і неподільної Росії і може знайти в її великих рамках повну можливість свого самого широкого вияву»¹⁷¹. Навпаки, на думку вченого, є небезпека випустити з державних рук народну освіту і віддати її в руки українських кооператорів як приватну справу. З щоденника В. Вернадського того часу видно, як часто українське питання народжувало в нього рефлексії і спроби довести керівникам білого руху негнучкість їх позиції. Він відстоював необхідність збереження Української академії наук, але майже не знаходив розуміння серед однопартійців кадетів. В одному із щоденникових записів він зізнається, що «зняв українське питання, так як це явно чисто академічна розмова, бо думку всіх членів ЦК я знаю і зараз нічого конкретного запропонувати не можна [...] прихована недовіра до міцності руху і тасмна надія, що він рухне», «все побудоване на невдачі українського національного руху. Думка про його глибоке значення або відганяється, або вважається, що реально з ним будуть рахуватись, коли виявиться його значення»¹⁷².

Взяття білими Києва, вже до того відвойованого у більшовиків армією УНР, остаточно перекреслили можливість будь-якого компромісу між уенерівцями та білими. 2 вересня 1919 р. Директорія та уряд УНР звернулися з відозвою до народу України, в якій змальовували антинародний характер денікінського режиму, який виявив «свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республіки», і закликали війська, селян і робітників «непохитно боротись за демократичні здобутки Української революції»¹⁷³. Одночасно була відправлена урядова нота протесту державам Антанти з приводу захоплення Києва денікінцями. 17 вересня С. Петлюра особисто звернувся до населення Соборної України і закликав не вірити «новим окупантам України — денікінським добровольцям»¹⁷⁴. На думку голови Директорії, великої різниці між білими і більшовиками не існує, обидва ці режими ставлять собі за мету грабунок Украї-

ни: «... Ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу»¹⁷⁵. У відозві С. Петлюри розкриваються п'ять основних підвалин, на яких базує свою діяльність провід УНР і які є цілковитою контраверсією денікінського курсу. Перша підвалина — це самостійність і незалежність УНР, друга — передача земель великих власників та держави селянам без будь-якого викупу, третя — 8-годинний робочий день, соціальне забезпечення робітників, четверта — вільне волевиявлення та загальні повні виборчі права при конституюванні влади і п'ята — мирне співіснування з іншими країнами, розвиток міжнародної торгівлі та економічної інтеграції.

У вересні С. Петлюра, інструктуючи голову Української делегації на Паризькій мирній конференції графа М. Тишкевича, зазначав, що «жодних комбінацій на ґрунті відновлення «єдиної — неподільної Росії» не повинно бути [...] Денікінська політика для нас і принципіально неприємлива, і практично не може бути переведеною»¹⁷⁶. С. Петлюра засуджував А. Денікіна за зруйнування єдиного антибільшовицького фронту і передбачав у найближчому майбутньому вибух селянських повстань у запіллі білих.

Нарешті, 24 вересня Директорія оголосила війну денікінцям. Ще за кілька днів до цього, 20 вересня, у Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з денікінцями. 26 вересня на Правобережній Україні розгорнулися запеклі бої армії УНР з білогвардійцями, якими командував генерал Я. Слащов. З кінця жовтня українські підрозділи почали втрачати боєдатність через поширення епідемії тифу й відсутність зброї та амуніції. Осінні воєнні дії виявили не лише недостатню підготовку армії, але й загальну слабкість українського державного апарату. За свідченнями П. Феденка, брак підготовлених кадрів як у війську, так і в державному апараті став важкою перепоною в боротьбі за незалежність України: «Великою перешкодою для успіху українського визвольного руху 1919 р. була недостача політично освіченої та фахової української інтелігенції. Не вистачало українських спеціалістів для державного апарату, бракувало українських політичних провідників для роботи в масах [...] Недостача політичної виробленості була причиною непорозумінь між «наддніпрянцями» та «наддністрянцями», як це виявилось в наївній орієнтації провідників ЗОУНР на Росію білих генералів»¹⁷⁷. 4 листопада у Жмеринці відбулася військова нарада за участю членів Директорії, вищого командування і уряду, на якій з'ясувалося, що командування УГА прагне союзу з А. Денікіним.

З одного боку, такий поворот справи був наслідком не зжитої галицьким проводом ілюзії в будь-який спосіб, а в даному випадку

через А. Денікіна, нав'язати стосунки з Антантою і переконати її в необхідності справедливого вирішення галицької проблеми. З іншого боку, далася взнаки денікінська розкладницька робота, яка мала на меті роз'єднати наддніпрянців та галичан і в такий спосіб підірвати боєздатність армії УНР. Біла розвідка підкреслювала дисципліну й бойову виучку частин УГА, а разом з тим звертала увагу на серйозні суперечності між Дієвою армією та УГА. Тому Денікін ініціював спроби «встановити дружні відносини з галичанами з метою від'єднати їх від підпорядкування Петлюрі»¹⁷⁸. Відзначимо, що в білому таборі далеко не всі поділяли цю позицію, застерігаючи А. Денікіна від ймовірного і вірогідного загострення в такий спосіб відносин з Польщею. Але коли він дізнався, що Ю. Пілсудський практично припинив військові дії проти більшовиків, то на початку листопада наполог, щоб угода з УГА відбулася якнайшвидше. Командування галицької армії сепаратно пішло на такий крок.

6 листопада на ст. Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала М. Тарнавського було підписано перемир'я між денікінцями та УГА. Наказом диктатора ЗОУНР ця сепаратна і таємна угода була дезавуєвана, а генерала Тарнавського віддано під суд. Але справа була зроблена: розбита тифом УГА припинила бойові дії.

12 листопада Є. Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних партій та громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на якій заявив, що створення самостійної України є нереальним завданням, і закликав до угоди з А. Денікіним. 16 листопада він і уряд ЗОУНР залишили Україну, взявши курс на Відень. В Одесі новий командуючий УГА генерал Микитка підписав з денікінцями угоду про перехід галицької армії в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Для білих союз з УГА виявився маловтішним. Епідемія тифу призвела до повної втрати боєздатності галицької армії, про її використання в бойових діях не могло бути й мови, а між тим стратегічна ситуація на найбільшовицько-денікінському фронті в листопаді 1919 р. принципово змінилася на користь червоних. У кінці жовтня червона армія перехопила ініціативу в боях за Орел та Воронеж, захопила ці міста, а на початку листопада до її рук перейшов Чернігів, звідки розгорнувся наступ на Конотоп, Ніжин.

Стрімкий успіх червоних пояснювався не лише тим, що їм вдалося знайти резерви для поповнення своїх армій, а й тим, що на півдні України зав'язався новий вузол громадянської війни, який вщент дезорганізував денікінські тили і підірвав боєздатність білої армії. Вкотре за час революції в суперечку політичних таборів втрутився український повстанець. Білий режим знаходив підтримку серед нечисленних вищих і середніх соціальних верств дореволюційної Росії, але вороже сприймався нижчими — переважною більшіс-

ттю населення. Робітники, ремісники, селяни ототожнювали його з реставрацією старої політичної та соціально-економічної системи. Незважаючи на те, що денікінська влада анулювала політику «воєнного комунізму», декларувала відновлення вільної торгівлі й недоторканість приватної власності, обіцяла проведення аграрної реформи, вона не дійшла розуміння з селянством України. До соціальних мотивів несприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний. Досить швидко в тилу Денікіна розрісся масовий повстанський селянський рух. Лише декілька повстанських отаманів, які відзначилися боротьбою з більшовиками, пішли на службу до А. Денікіна, переважна більшість повстанських загонів вступила у боротьбу з білими. Серед активно діючих у тилу білих повстанських підрозділів варто назвати загони отамана Зеленого, який восени 1919 р. загинув в одному з боїв проти денікінців.

Найістотнішу роль в розгромі денікінського тилу відіграли махновські повстанські загони. Вже в серпні-вересні денікінці відчували на собі силу повстанської армії махновців. Штаб командуючого групою військ Новоросії генерал Шилінг, на якого було покладено виконання директиви про наступ на захід та північний захід, інформував ставку А. Денікіна: «Отже, з групою Махна доводиться рахуватися як з серйозним противником, що не має тилу, відмінно спорядженим, який значно переважає нас чисельністю і зовсім не чутливий до наших обходів [...] Необхідно раніше, ніж виконати директиву, рішуче покінчити з групою Махна біля Новоукраїнки, що може бути досягнуто введенням у бій не лише всіх наших сил, а й достатніх сил з боку другого корпусу»¹⁷⁹.

Командуючий військами білих на Правобережній Україні кинув проти махновців зведену дивізію генерала Я. Слацова, в якій нараховувалося декілька офіцерських полків, а додатково були придані кілька інших частин. Вирішальний бій між денікінцями й махновцями відбувся 27 вересня 1919 р. поблизу с. Перегонівки. Він закінчився відчутною поразкою денікінців. Махновцями було знищено кілька тисяч денікінців. Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць, і вони ним скористалися не гаючи. Рідна Катеринославщина була оголошена базою махновської армії. Просувалася армія в її напрямку надзвичайно стрімко, долаючи в окремі дні 60 і більше верст. «Наче в заворожене, сонне царство влетіли махновці: ніхто не знав про їх прорив під Уманню, не мав уяви про те, де вони, — писав один з ідеологів махновщини П. Аршинов. — Влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у тилівій сплячці. Тому всюди махновці нападали на ворога, як весняний грім, несподівано»¹⁸⁰.

Вже в ніч з 28-го на 29-те повстанська армія оволоділа Новоукраїнкою, 5 жовтня махновці взяли Олександрівськ, перейшли на

лівий берег Дніпра. Залишивши у місті штаб армії, Махно наступного дня виступив на схід. Надвечір його частини з боєм взяли ст. Горіхове, а 7 жовтня — Гуляй-Поле, того ж дня після чотиригодинного бою до їх рук потрапила станція Пологи, а за кілька днів — Царекостянтинівка, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль, Чаплине, Гришине, Авдієвка та Юзівка.

Активно діяли махновці і в інших напрямках. Азовський корпус під командуванням Вдовиченка захопив Великий Токмак і 8 жовтня підійшов до Бердянська, де знаходилися денікінські склади з стратегічними запасами боєприпасів. Після п'ятиденного бою місце перейшло під контроль повстанців. 14 жовтня корпус Вдовиченка захопив Маріуполь і взяв курс на Таганрог, де розташовувалася ставка Денікіна. Кримський корпус Павловського 4 жовтня з боєм увійшов до Нікополя, а до середини місяця майже вся Таврія контролювалася махновцями. Вони зайняли Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки, 6 тижнів поспіль утримували Катеринослав.

Прорив повстанської армії на південь України відбувся в момент напружених боїв під Орлом, де на карту була поставлена доля і білих, і червоних. Як показали події найближчого майбутнього, удар махновців по тилах виявився смертельно небезпечним для денікінців. Командування білих змушене було знімати найдієвіші частини з фронту для боротьби в тилу, де, по суті, виник другий внутрішній фронт.

Повернувшись в рідні місця, повстанська армія дістала могутню підтримку місцевого селянства. В окремі моменти кількісний склад махновської армії досягав 80—100 тис. бійців.

Загальноселянський характер махновського руху, масштаб якого він набрав за лічені тижні, не могли заперечити ні білі, ні більшовики, що залишилися у підпіллі. 15 листопада орган катеринославського губкому КП(б)У газета «Звезда» писала, що «лише зовсім короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування вглиб областей, захоплених денікінською клікою, — це дещо більше, ніж проста військова операція. Це разом з тим широкий народний рух, який захопив і повів за собою в своєму стихійному і незборимому розвитку неосяжні верстви трудових мас, який вилився в кінцевому підсумку в повну величезних задатків революцію».

На підконтрольних територіях махновці активно пропагували ідеї «вільного радянського ладу». Найповніше вони були викладені в «Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)»¹⁸¹. Під вільним радянським ладом розумілася така система громадських організацій, Рад, які були б представницькими органами влади трудящих, а не виконавчими підконтрольними структурами політичних партій, насамперед більшовицької. На низовому рівні в основі «вільного радянського ладу» лежала ідея са-

моврядкування. Так, вирішення земельного питання передавалось безпосередньо в руки самих виробників-селян. Продовольча проблема мала вирішуватись на основі взаємовигідного товарообміну між містом і селом. Така програма знаходила міцну підтримку селянства й робила махновщину широким соціальним рухом, сприяло цьому і використання національних гасел. Вже в другій половині літа 1919 р. махновці в агітації серед відступаючих червоних частин користувались закликами до захисту України від денікінців та комуністів. Очевидно, не випадково 5 серпня Махно видав наказ № 1 про створення саме Революційної повстанської армії України (махновців), в якому підкреслювалося, що «завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, що вступив до неї, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від всякого поневолення, за повне розкріпачення їх праці [...] Не може бути несправедливості в нашому середовищі. Не може бути обіди від нас хоча б одному синову чи доньці трудового народу, за який ми боремося»¹⁸².

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка представники Революційної повстанської армії України (махновців) підписали угоду з армією УНР про спільну боротьбу з денікінцями. На жаль, договір мав лише епізодичний характер, але він ще раз підтвердив, що до Н. Махна поступово приходило розуміння важливості національних гасел і необхідності їх використання, адже, з одного боку, повстанська армія на 90 % складалася з українських селян, а з іншого, на цих селян, окрім махновців, мали досить сильний вплив радикальні українські політичні партії, зокрема боротьбисти. На початку серпня боротьбисти об'єдналися з групою лівих незалежників і утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів). Після падіння радянської влади в Україні боротьбисти пішли у підпілля, створили для боротьби з денікінцями Всеукраїнський ревком, до складу якого входили В. Блакитний, Г. Михайличенко, П. Любченко, О. Грудницький та ін. Як згадував пізніше Ів. Майстренко, «під Денікіном існував неписаний єдиний український національно-визвольний фронт»¹⁸³. Крім Полтави, боротьбисти мали свої підпільні осередки в Кобеляках, Переяславі, Лубнах, Прилуках, Золотоноші. Під контролем боротьбистів перебував великий повстанський загін Я. Огія та К. Матяша, який разом з махновцями прорвався від Перегонівки у тил денікінців і діяв на Полтавщині.

В листопаді махновці та боротьбисти вирішили об'єднати свої зусилля, спрямовані проти денікінців. З цією метою до Катеринослава прибули представники Всеукрревкому О. Грудницький, О. Лісовик, К. Матяш. У ході переговорів з членами Реввійськрази махновців О. Чубенком, В. Воліним та Марочкіним вони уклали тимчасову угоду про спільну діяльність в повстанському районі. Насамперед йшлося про координацію військових дій, спрямованих

проти білогвардійців, але в ухваленій резолюції об'єднання загонів визнавалось «необхідним для організації самостійної повстанської української армії для того, щоб не допустити партійної диктатури Російської партії комуністів-більшовиків»¹⁸⁴.

Боротьбисти взяли на себе обов'язок видавати аналог махновської газети «Путь к свободе» українською мовою («Шлях до волі»). В Катеринославі виходив орган УКП(б) газета «Боротьба». В боротьбистській пресі відзначалося, що соціальна програма махновців є найближчою до їх власної соціальної програми. Махновський соціальний експеримент міг мати цікавий розвиток, якби історія відпустила на його проведення триваліший час, але втілити у життя «вільний радянський лад» в межах осені 1919 р. повстанцям не вдалося. Насамперед тому, що після першого успіху в розгромі денікінських тилів повстанській армії довелося вступити в затяжні кровопролитні бої з відбірними денікінськими підрозділами.

За наказом А. Денікіна в районі Волновахи для боротьби з махновцями були зосереджені Терська та Чеченська кавалерійські дивізії та Донська кавалерійська бригада. Крім цих військових з'єднань, проти РПАУ(м) було кинуто ще 9 кінних козачих полків і дві бригади пластунів. У середині жовтня білі безуспішно намагалися взяти махновців у кільце. Воно виявилось гігантським, повстансько-денікінський фронт простягнувся на 1150 верст.

На початку листопада повстанська армія, не даючи білим оточити себе, перейшла на правий берег Дніпра й міцно оволоділа територією П'ятихатки — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, вела наступ у напрямі Єлисаветграда, Миколаєва та Херсона. В ніч з 8 по 9 листопада вона вдруге оволоділа Катеринославом. Поряд з денікінцями, грізною небезпекою для повстанської армії стала епідемія тифу. На початку грудня кількість хворих на тиф досягла 35 тис. осіб. Вони сковували пересування армії і змушували її до невластивої повстанцям тактики — позиційної оборони. В жорстоких грудневих боях з білогвардійцями повстанська армія несла величезні втрати, але продовжувала опір.

На цей час вже відбувся стратегічний перелом ситуації на більшовицько-денікінському фронті. Білі армії відступали на всіх напрямках. Як з'ясувалося, в них не виявилось надійної соціальної та національної бази. В. Вернадський, розмірковуючи над політичними реаліями кінця 1919 р., занотував до свого щоденника: «Мені здається, зараз ясно зазнала фіаско політика в українському питанні». На думку видатного вченого, політика обмежень і заборон, застосована денікінським режимом до українства, дала зворотні наслідки. Національна школа, відлучена від держави, виявилась краще поставленою, не казенною. На ґрунті боротьби за українську школу почалася організація народу, з'явився смак до вияву актив-

ності. Остаточний висновок В. Вернадського-кадета: «Беручи все це до уваги, необхідно тепер, поки не пізно, створити державні школи з українською мовою — однакового устрою з російською школою»¹⁸⁵.

Проїшов місяць, ситуація для білих стала зовсім кепською. Вони здали Ростов і Новочеркаськ. В. Вернадський пише про повне моральне падіння Добровольчої армії і висловлює сумніви щодо можливості її перспектив. На його думку, розклад білих відбувся через відсутність ідейного змісту руху: «Ідея “великої” держави не могла повести за собою маси. Та й при створенні імператорської Росії вона була наслідком низки подій, а не метою. А тут думали створити з неї мету. І ця мета не могла навіть підняти патріотичні почуття, тому що була заснована на гордості, яка не конкретна для обивателя»¹⁸⁶. На наш погляд, В. Вернадський досить точно зауважив, що російська національна ідея, сформульована через гасло «єдиної, неподільної Росії», виявилася зрозумілою лише невеликому сегменту російського суспільства — вищим та середнім шарам інтелігенції, для великої більшості народу згадане гасло залишилось слабкою метафорою. Напевно, щось схоже можна сказати і про більшу частину українців, які залишались поза впливами національної свідомості. Розуміння національного для них приходило через соціальні проблеми. Їх досить виразно описав у статті «Велика руїна (лист з України)» В. Андрієвський: «Зараз на Україні йде боротьба не між більшовиками або денікінцями і народом, а борються голодне московське чи жидівське місто з селом. Місто, крім паперових грошей та й то власної продукції [...] нічого не дає і не може дати селові [...] Село зрікається підтримувати паразита — місто, бо й саме бідує. Село гине від економічної руїни. Немає чим підкувати коня, немає чим плуга злагодити [...] Мужичькі закамарки повні паперових грошей. Але ціни їм немає ніякої. Одежі за них нігде купити. Керосину нема. У село світить скибками (лучиною — *Авт.*). Солі нема. І люди платять за фунт її 150—200 крб.»

За таких умов треба було і українцям, і росіянам вносити корективи, а скоріше — кардинально міняти старі курси. І вони це зробили. Уенерівці на чолі з С. Петлюрою взяли курс на союз з Польщею Ю. Пілсудського. Білі росіяни — на зміну військового і політичного керівництва. 4 квітня 1920 р. А. Денікіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії змінив П. Врангель. Це був бойовий російський генерал, учасник Першої світової війни, сподвижник А. Денікіна по «білій справі» і одночасно завзятий опонент його стратегічного курсу. П. Врангель неодноразово попереджав А. Денікіна про небезпеку розтягування білих армій на величезних просторах, вважав куди ефективнішим вести військові дії на одному пріоритетному напрямку, вказував на необхідність побудо-

ви міцного тилу, на недопустимість «самопостачання» частин, яке перетворювало війну у засіб наживи, грабунку й спекуляції. Певним чином він виявився і політичним опонентом курсу А. Денікіна. «...Стратегія була перенесена в жертву політиці, а політика була нікудишньою, — вважав він. — Замість того, щоб об'єднати всі сили, які мали за мету боротьбу з більшовизмом і комуною, і проводити одну політику, “російську”, поза всякими партіями, проводилась політика “добровольча”, якась приватна політика, керівники якої бачили у всьому тому, що не несло на собі відбиток “добровольців”, — ворогів Росії.

Билися і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією та Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почати битись з козаками, які склали половину нашої армії [...] В підсумку, проголосивши єдину, велику і неподільну Росію, прийшло до того, що роз'єднати всі антибільшовицькі російські ризаї і поділили всю Росію на цілий ряд ворогуючих між собою утворень»¹⁸⁷.

Очолити Збройні Сили Півдня Росії, новий головнокомандуючий одразу ж перейменував їх в Російську («Русскую») армію, почав її реорганізувати і досить швидко повернув втрачену боєздатність. Одночасно він докладав зусиль, щоб змінити політичний курс свого попередника.

Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, разом з тим генерал рішуче відвів спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовиками. Свою стратегію він визначив в одному з інтерв'ю так: «Не тріумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоч би на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які б притягали до себе усі подуми і сили народу, що стогне під червоним гнітом»¹⁸⁸.

П. Врангель одразу ж заявив про відмову від ідеології «єдиної і неподільної Росії», обіцяв Дону й Кубані не порушувати автономні права козацтва, зробив ряд кроків до пошуків контакту з урядом УНР. Наріжним каменем своєї платформи П. Врангель вважав зміну стосунків з селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Закон про землю від 7 червня 1920 р. передавав основну частину землі в розпорядження виборних повітових та волосних земельних рад, які мали виробити місцеві норми землеволодіння і провести розподіл землі. Земля переходила у повну приватну власність за плату шляхом передачі в державний хлібний фонд 20 % середньостатистичного річного урожаю протягом 25 років.

Намагаючись привернути селянство аграрною реформою, П. Врангель розраховував використати в боротьбі з більшовиками селянський повстанський рух, а також поповнити свою армію та забезпечити стабільність тилу. Частково це йому вдалося.

Успішний наступ польської та української армій на Правобережній Україні створювали сприятливу стратегічну ситуацію для

білих, з одного боку, а з іншого — важке економічне становище в Криму не дозволяло надовго затримуватися на півострові. Вихід в багаті хлібом степові райони України уявлявся життєво необхідним, як про це пізніше згадував сам П. Врангель. Зазначені обставини підштовхнули його до війни з «червоною нечистю» до переможного кінця. 6 червня біла армія розпочала операцію по виходу з Криму. Наступ білих продовжувався до 24 червня і закінчився захопленням Північної Таврії. Кінець липня — початок серпня пройшли в запеклих боях в районі Олександрійська, місто переходило з рук в руки. З середини серпня П. Врангель, перегрупувавши і привівши в порядок свої війська, віддав наказ про наступ на правий берег Дніпра та Донбас. В середині вересня армія П. Врангеля, посилена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ, 22 вересня захопивши ст. Синельникове, а 28 вересня — Маріуполь. За час наступу армія П. Врангеля виросла майже вдвічі, до неї примкнуло кілька повстанських отаманів (Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик). В тилу врангелівців не спалахувало таких повстань, як свого часу в тилу А. Денікіна. Правда, не відбулося і масового походу селянства у білу армію. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися. П. Врангелю удалося їх похитнути, але не вдалося розбити. Очевидно, можна говорити про неподолану інерцію найближчого оточення П. Врангеля. Яскраво вона позначилась на українському питанні, яке виявилось найбільш хворим місцем у політиці врангелівського уряду.

П. Врангель розумів хибність української політики А. Денікіна і йшов на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних. 26 липня його відвідала делегація від представників українців-військових та українських організацій Криму в складі генералів Янушевського та Чарського, відомого громадського діяча інженера Кірста, М. Шевченка та Кравченка. Делегація клопоталась про створення у Севастополі українського політичного центру, а також пропонувала зі свого боку посередництво та допомогу в організації повстанських селянських загонів у червоному тилу. Для цього передбачалося створити спеціальний штаб. П. Врангель підтримав прохання і пропозиції делегації, але пізніше їх реалізація була заблокована начальником штабу головнокомандуючого ген. Шатилівим. Лишилася без наслідків пропозиція полковника О. Сахно-Устимовича про відродження на півдні України козачого руху, який спирався б на старі запорозькі традиції і використав повстанський потенціал українського селянства.

Нарешті, генерал-лейтенант Я. Слащов, який чудово знав українську ситуацію з власного досвіду осені 1919 р., написав головнокомандуючому рапорт, в якому доводив потребу вирішення українського питання і мотивував його стратегічними міркуваннями. В серпні польсько-радянська війна майже припинилася, у Мінську

йшли переговори про перемир'я. Якщо воно відбудеться, вважав Слащов, то через місяць 1-а Кінна армія може з'явитись на південному фронті, а через два місяці тут зосередиться решта Червоної армії. Таким чином, у білого командування є максимум два місяці для успішної боротьби з червоними. Слащов звертав увагу на те, що живі сили армії зменшуються. На 1 серпня в ній нараховувалось 15 тис. поранених і хворих. За таких обставин Україна як джерело для поповнення складу армії набувала особливого значення. Населення, яке на 80 % складалось із селян-власників та німців-колоністів, налаштоване антибільшовицьки. Тому, міркував Слащов, наше чергове завдання: «а) Не дати вщухнути народному руху в південному районі Правобережної України і б) планомірно використати в наших інтересах людський контингент і багаті місцеві ресурси для боротьби з більшовиками»¹⁸⁹. Генерал Слащов підготував спеціальний проект заходів, необхідних для вирішення українського питання. В ньому передбачалось офіційне одностороннє визнання головним командуванням прав України на автономію у російській федерації; утворення Української Народної Громади — як громадсько-політичного виразника української суспільної думки; скликання в Криму українського з'їзду, який би виробив програму Української Народної Громади; організація при головнокомандуючому ради з українських справ з дорадчими функціями, але широким спектром дії; будівництво української регулярної армії, а також органів по об'єднанню та формуванню повстанських загонів. Після зайняття півдня України Слащов пропонував П. Врангелю підписати з представниками України договір, підготовлений Радою з українських справ та Українською Народною Громадою¹⁹⁰. Звичайно, Слащов не вів мови про незалежність України, але коли він ознайомив П. Врангеля зі своїми рапортом та проектом, то через два дні отримав відповідь, що, «нічого не маючи принципово проти поданого проекту, він (П. Врангель — *Авт.*) в силу відомих політичних міркувань остаточної відповіді в дану хвилину дати не може»¹⁹¹. Проект так і не був здійснений. В оточенні П. Врангеля відбулися певні зміни. Слащов був відсторонений від справ, єдине, що він ще встиг ініціювати, була поїздка до штабу армії УНР повноважного представника генерала П. Врангеля полковника Ноги. Одним із завдань, які мав полковник, було запрошення до Севастополя повноважної української делегації для переговорів.

На початку осені 1920 р. така делегація у складі голови Литвиненка, полковника Крата, сотника Л. Чикаленка та хорунжих Роменського та Голудимка через Румунію (Бухарест, Галац), а далі на пароплаві Чорним морем відбула до Криму. Хоч ініціатор зближення з українцями Я. Слащов вже не був у фаворі, все ж, як згадував Л. Чикаленко, в стані білих відбулися суттєві подвиги в порівнян-

ні з 1919 р. В армії не було А. Денікіна, не чуто було В. Шульгіна, А. Савенка, генерала Драгомирова. Попередньо делегацію прийняв прем'єр врангелівського уряду О. Кривошеїн, колишній царський міністр, один з керівників «Совета государственного объединения России», який був створений у Києві восени 1918 р. і зберігав повну лояльність до гетьмана П. Скоропадського. Через кілька днів делегацію прийняв генерал П. Врангель. Його коротка вступна промова була присвячена роз'ясненню завдань, які генерал ставив перед собою як головнокомандуючий. Це насамперед визволення батьківщини від більшовиків, далі генерал підкреслив, що добре усвідомлює, що це визволення «станеться не в таких формах, які уявляли собі ще недавно його попередники, і не тими шляхами, якими вони до того йшли»¹⁹². Як згадував Л. Чикаленко, П. Врангель був зацікавлений у порозумінні з українцями та спільній збройній акції проти більшовиків. Однак жодних угод у Криму не було підписано. П. Врангель пропонував українській делегації знестись з його представником у Румунії генерала Геруа і виробити якісь конкретні рішення. Насправді це означало лише одне: П. Врангель не хотів себе міцно зв'язувати з С. Петлюрою, але й не міг обірвати контакти з ним. У вирішенні української проблеми він хитався, насамперед у виборі партнера з української сторони.

На початку осені 1920 р. в Крим прибула ще одна українська делегація від опозиційного С. Петлюри Українського національного комітету, який був близький до Є. Петрушевича. Делегація складалася з трьох осіб: Моркотуна, Цитовича та Могилянського. Делегація не висувувала гасла самостійної України і була готовою задовольнитись автономією. «Український комітет не мав за собою реальної сили, однак був дружньою нам організацією, яка мала деякі зв'язки як на заході, головним чином у Франції, так і на Україні, і до того ж він міг бути використаний як протипага українцям-самостійникам, — згадував генерал П. Врангель. — Я постарався приділити йому всляку увагу, прийняв депутацію в присутності О. Кривошеїна, начальника управління закордонних зносин П. Струве та начальника мого штабу генерала Шатилова. Висловивши принципову згоду з висловленими делегацією положеннями, я заявив, що в основу своєї політики ставлю об'єднання всіх російських сил, які борються з більшовиками, і готовий підтримувати розвиток національних утворень на тих же підставах, які покладені в основу угоди моєї з козацтвом»¹⁹³. Комітету була надана незначна матеріальна допомога. Отже, з боку білих залишалась певна невизначеність.

Подібним способом розгортались справи і в уенерівському таборі. 9 жовтня 1920 р. С. Петлюра в листі до голови уряду УНР висловив своє ставлення до можливої угоди з генералом П. Врангелем. На його думку, військова конвенція з кількох причин була б недоцільною. У Петлюри був великий скепсис щодо можливості ви-

знання П. Врангелем самостійності України. Голова Директорії наполягав, щоб таке визнання було неодмінною основою подальших переговорів. Вести їх С. Петлюра пропонував обережно, «з певним проволіканням часу, аби виявити справжнє відношення уряду Врангеля до нас і наших домагань і не компрометувати себе прискіпливим закінченням переговорів»¹⁹⁴. Петлюра побоювався, що в разі військових успіхів П. Врангель просто відкине угоду, крім того, союз з білими міг би підірвати народну довіру до армії УНР і призвести лише до зміцнення позиції більшовиків. На думку С. Петлюри, найкраще було б домовитись про координацію військових дій проти більшовиків без підписання будь-яких документів.

Якщо білі намагались найти для себе найбільш прийнятну українську комбінацію, то і уенерівський табір не обмежився лише контактами з білим Кримом. Серед російських антибільшовицьких сил опозицію П. Врангелю творив Російський політичний комітет на чолі з Б. Савенковим. Цей комітет був створений на території Польщі при підтримці Ю. Пілсудського і з самого початку свого існування визнав за народами колишньої Російської імперії право на самовизначення і суверенне державне існування. Комітет сформував на території Польщі невеликі військові формування. Одне з них, бригада осавула Яковлева, складалось з донських та кубанських козаків і нараховувало близько 2000 шабель; інше, так звана 3-тя російська армія генерала Перемикіна, складалось із полонених бійців Червоної армії і нараховувало 3500 багнетів. В одному з листів до М. Василька С. Петлюра писав, що у військовому відношенні ці елементи ненадійні, погано дисципліновані і на них опиратися досить ризиковано. Але оскільки іншого вибору не було, а справа вимагала пошуку підкріплень, то 18 листопада 1920 р. уряд УНР підписав з Російським політичним комітетом військову конвенцію. 2 квітня 1921 р. обидві сторони уклали ще одну угоду, тепер вже політичного характеру. Зокрема Російський політичний комітет визнав державну незалежність (суверенітет) Української Народної Республіки, суверенність Українських установчих зборів та уряд УНР на чолі з С. Петлюрою. Уряд УНР визнав РПК дружньою і союзною стороною, якій обіцяв дієву допомогу в досягненні її мети. Обидві сторони передбачали продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом і планували залучити до спільних дій Білорусь, Кубань, Дон та Грузію. Відчувалось, що на кінець громадянської війни, принаймні серед частини російських політиків антибільшовицького спрямування, з'явилося розуміння необхідності політичних поступок народам, що населяли Росію, насамперед українцям. Проте це розуміння прийшло занадто пізно.

Взаємини табору УНР з білим рухом були одним з визначальних факторів розвитку подій революції 1919—1920 рр. Хоч

обидва табори за свого основного ворога визнавали більшовицький режим, спрямовували свої збройні сили на боротьбу з ним, вони так і не змогли об'єднати свої зусилля на антибільшовицькій платформі. На нашу думку, непереборною перепоною тут стали сформовані задовго до цього ідеологічні установки, якими керувались лідери як білих, так і унерівців. Останніх зупиняв страх російського імперіалізму, який не визнавав за українцями свободи в обранні форм національного розвитку, а росіян — формула єдиної та неподільної держави, якою тільки й могла бути Росія. Часткове звільнення від цієї ідеології далось лише ціною поразок, а на еміграції стало однією з провідних тем в пошуку винних за програш громадянської війни.